

Крім всього іншого до клану Кочубеїв входили особи, що не були з ними в кровній спорідненості, які були їхніми клієнтами, допомагали у вирішенні приватних та професійних проблем. Система патронально-клієнтальних зв'язків у цьому дослідженні репрезентована лише частково, адже показує тих осіб, що покровительствували Кочубеям у службовому просуванні та збільшенні економічних ресурсів родини. Питання пов'язані з оточенням Кочубеїв потребують подальшого дослідження, але як бачимо, рід Кочубеїв дійсно представляє собою потужний клан Гетьманщини та згодом Російської імперії, членство в якому відбивалося на всіх сторонах життя його представників.

Список використаних джерел

1. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозова, Л.М. Шкарупа. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
2. Зверева Г.И. История Шотландии. – М.: Высшая школа, 1987. – 208 с.
3. Ламажаа Ч.К. «Клан»: понятие в социальных науках // Гуманитарные науки: теория и методология. – 2008. – №2. – С.121–131.
4. Гидденс Э. Социология. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
5. Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – №4. – С.95–102.
6. Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. 2006. – Вип. 6. – С.85–129.
7. Цветков В., Горбатенко В. Демократія – Управління – Бюрократія: в процесі модернізації українського суспільства: Монографія. – К., 2001. – 344 с.
8. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С.184–201.
9. Шевчук В. Патрон-клієнтелізм як державостворюючий фактор // Нова політика. – 2000. – №3. – С.19–24.
10. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник: в 5 т. – К., 1910. – Т.2. – 720 с.
11. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк // Гілея: науковий вісник. – 2010. – Вип.34. – С.5–27.
12. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.8831. – Оп.19. – Спр.25.
13. Там само. – Ф.1071. – Оп.1. – Т.3. – Спр.4.
14. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр.8438.
15. Тандрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 225 с.
16. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В.Кривошея. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 391 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2041.
18. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3204.
19. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації / В.Кривошея. – Вид. 2-е: доповн., уточн. і виправл. – К.: «Стилос», 2005. – 259 с.
20. Василенко Н.П. Збірка матеріалів до історії до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – К., 1927. – 115 с.
21. ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.8433.
22. Горобець В.М. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Український історичний журнал. – 2012. – Вип.4. – С.52–66.
23. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). – К.: изд-во Киевской старины, 1884. – 524 с.
24. ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.57325–57343.
25. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія в 2-х частинах. – К.: ДАККІМ, 2008. – Ч.1. – 240 с.
26. ЦДАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.332.
27. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – 271 с.
28. ДАПО. – Ф.1071. – Оп.1. – Т.5. – Спр.6.

Скрипченко Н.А. Клан Кочубеев (вторая половина XVII – конец XVIII в.): формирование и деятельность

Анализируется процесс формирования клана Кочубеев со второй половины XVII в. до конца XVIII в., как одного из самых известных в среде казацкой старшины Левобережной Гетманщины.

Ключевые слова: клан, казацкая старшина, Кочубеи, Левобережная Гетманщина, патрон, клиент.

Skrypchenko, N.A. The Kochubey Clan (second half of the XVII th – end of the XVIII century): Establishment and Functioning

The article is dedicated to the analysis of the process of establishing the Kochubey clan during the second part of the XVII th century to the end of the XVIII century as one of the most famous ones' amountst Cossacks elite in the Left-Bank Hetmanate.

Key words: clan, Cossacks elite, Kochubey's Family, Left-Bank Hetmanate, patron, client.

УДК 94(477) «17»

Іваненко А.О.

До питання про розміщення московського військового гарнізону в Києві у 1654 році

На основі опублікованих актових документів середини XVII ст. та досягнень історіографії аналізуються військово-політичні та політико-правові аспекти розміщення на території Гетьманщини першого московського військового гарнізону.

Ключові слова: Б.Хмельницький, Переяславсько-московська угода, військової гарнізони, московські воеводи.

За статтею 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішою функцією держави. На сьогоднішній день в суспільстві дуже гостро дебатуються питання, пов'язані з так званою Харківською угодою про пролонгацію базування Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні до 2042 р. В умовах, коли українська громадськість вкрай стурбована перебуванням військових формувань іншої держави на території нашої країни, цілком логічним буде звернення до прецедентів іноземної військової присутності на українських теренах в минулому, зокрема до проблеми розміщення московських військових гарнізонів в Українській козацькій державі – Гетьманщині в 50-х рр. XVII ст.

Оскільки в сучасній міжнародній практиці дислокація іноземних військових контингентів на території суверенної держави, як правило, використовується в інтересах зміцнення колективної оборони, а умови їх перебування обумовлюються міждержавними договорами, то в даній розвідці автор робить спробу висвітлити деякі аспекти військово-політичних причин та юридично-правового підґрунтя розміщення першого московського гарнізону в козацько-гетьманській державі. Відразу зауважимо, що вузькість джерельної бази та тенденційність і однобічність документів, які представлені, як правило лише однією стороною, складають значні труднощі для дослідження цього питання у повному обсязі.

Торкаючись даної проблеми, апологети концепції «споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання...» акцентують увагу на тому, що царське рішення про розміщення військової залоги в Києві було зініційоване самим Б.Хмельницьким. Вперше документально воно фіксується у рішенні Земського собору від 1 жовтня 1653 р. (тут і надалі дати подаються за старим стилем – А.І.), коли козацький посол Лаврін Капустя передав прохання гетьмана, «...чтоб государь велеть прислать въ Киевъ и въ иные города своих государевыхъ воеводъ, а съ ними ратныхъ людей хотя съ 3000 человекъ...» [1, т.Х, №2, с.15]. Відсутність у розпорядженні істориків будь-яких документальних матеріалів посольства Л. Капусти не дає змоги з'ясувати настільки формулювання, закладені в тексті ухвали Земського собору, відповідали дійсному змісту прохання українського очільника. М.Грушевський неодноразово наголошував, що цей пункт, швидше за все, був нав'язаний козацькому посольству вже в Москві (такі методи ще неодноразово застосовуватиме московська дипломатія в подальших українсько-московських взаєминах – авт.), або ж відредагований приказними дяками у потрібному їм руслі [5, с.644,660]. Не узгоджується з ідеєю розміщення воевод у багатьох містах і чисельність московського війська. Трьох тисяч ратників було б явно замало для перебування воевод у декількох українських містах.

Тим не менше, з реалізацією цього проекту у Москві не зволікали. Через декілька днів були призначені воеводи, котрі мали очолити військовий гарнізон у Києві. Ними стали: боярин і ростовський намісник князь Ф.Куракін та боярин, галицький намісник князь Ф.Волконський, дяком мав служити А.Немиров. Вже 17 січня новопризначені воеводи прибули до Путивля, звідки, зібравши військовий загін, повинні були вирушити на Україну. Традиційний «наказ» з повелінням «...итти на государеву службу въ Киевъ не мешкая» та з детальними інструкціями був надісланий воеводам з Москви вже навздогін [1, т.Х, №7, с.351–372]. На фоні такої активності достатньо дивно виглядає відсутність будь-яких спроб відправити воевод окрім Києва в «инные города», якщо про це дійсно просив Б.Хмельницький.

На початку січня 1654 р. у Переяславі проходив перший етап українсько-московських міждержавних переговорів. 10 січня під час обговорення військово-політичних проблем майбутніх союзницьких відносин боярин В.Бутурлін повідомив Б.Хмельницького про

царське рішення направити до Києва своїх воевод з «ратними людьми». Зазначивши, що Ф.Куракін та Ф.Волконський вже в Путивлі, керівник московського посольства просив гетьмана, аби той «...воевод велель принять чесно и всякое послушанье велель имь чинить...» [1, т. X, №4, с. 236–237].

У статейному списку посольства, на тенденційність якого неодноразово вказували дослідники, В.Бутурлін сповіщає, що Б.Хмельницький був радий «государской милости», пообіцяв подбати про безпеку воевод та їх утримання, а також виголосив побажання, щоб вони «...изъ Путивля въ Киевъ шли вскорѣ...» [1, т. X, №4, с. 236–237]. Поза тим, у своєму звіті боярин не зміг приховати того факту, що гетьман достатньо чітко вказав на неприпустимість збільшення чисельності царського гарнізону: «...будеть де польской король и Ляхи до весны на нихъ не наступятъ, и болши де трехъ тысячъ государевыхъ ратныхъ людей въ Киевѣ не надобно...» [1, т. X, №4, с. 237]. Козацький регіментар вважав за доцільніше, щоб у разі загрози з боку Польщі, «...государевы люди были готовы въ порубежныхъ городехъ» [1, т. X, №4, с. 237]. Що стосується заяви Бутурліна про взяті на себе главою української держави зобов'язання утримувати воевод і їх ратників за рахунок місцевого населення, то окрім твердження самого московського боярина факт такої обіцянки важко чимось підтвердити чи спростувати.

Приведення населення до присяги, яке проводили московські урядники, роз'їхавшись по всій Гетьманщині, засвідчило розкол українського суспільства щодо поглядів на союз з Москвою, а безцеремонний опис міських укріплень, церков, монастирів, артилерії та військових припасів, яким супроводжувалось відбирання присяги, викликав значний суспільний резонанс. Чутки про те, що «по українських містах засядуть московські воеводи і московські залози» [5, с. 777] посилювали суспільну напругу в Україні. Думається, що в таких умовах, українська влада не могла не усвідомлювати можливі негативні наслідки розташування московських військових контингентів на території своєї держави. Тому, у виробленому на середину лютого проєкті майбутнього договору, український істеблшмент на чолі з Хмельницьким намагався зберегти недоторканим суспільно–політичний та соціально–економічний устрій своєї держави [4, с. 43]. Для прикладу, стаття 16 цього проєкту досить яскраво ілюструє глибоке розуміння козацьким політиком неприйнятності для українського суспільства будь–якого втручання в його внутрішні справи, в тому числі через царських воевод: «...наехавъ бы воевода права бы ломати имель и установы какіе чиниль, и то бы были имело съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскоре навькнути и тяготи такіе не могутъ носити...» [1, т. X, №8, с. 449–450]. Оскільки зазначений документ вже багато разів ставав предметом ґрунтовних досліджень як української так і зарубіжної історіографії, то нам залишається лише ще раз зауважити, що він був покликаний забезпечити як зовнішню так і внутрішню самостійність Української держави.

Черговий раунд українсько–московських перемовин, що проходив у березні 1654 р. в Москві, засвідчив наполегливі спроби царського уряду нав'язати козацькій державі присутність своїх воевод. Так, вже на першій офіційній зустрічі послів Війська Запорозького з царськими представниками, яка відбулася 13 березня, дуже гостро постало питання про воевод. У складений після зустрічі чорновий варіант договірних статей московські чиновники, по–своєму інтерпретувавши усні заяви українських послів, ввели пункт про воевод: «Чтобъ указаль государь быть своимъ государевымъ воеводамъ въ большихъ городехъ, въ Киевѣ да въ Чернигове... А будетъ государь и по всей Малой Росіи своимъ государевымъ воеводамъ быть не велить... и гетманъ де учнетъ присылать ко государю казну по всякой годъ...» [1, т. X, №8, с. 440–441]. Цей пункт не тільки відображає наявність розходжень між сторонами в цьому питанні, а й свідчить про те, що уряд Московської держави ув'язував розміщення воевод в українських містах з проблемою збору податків з населення Гетьманщини, а не із захистом України.

Наступного дня українське посольство подало на розгляд із'ясмовий оригінал проєкту договору з 23 статей, заверений підписом гетьмана та військовою печаткою, в якому, як уже зазначалось, Б. Хмельницький та козацька еліта убезпечували свою державу від перебування в ній московських воевод. Проте, 19 березня московські бояри ще раз спробували повернути справу на свою користь. Після прощальної аудієнції в Олексія Михайловича, козацьким посланцям серед інших був оголошений короткий царський указ «О воеводахъ, чтобъ быть въ Киевѣ и въ Чернигове», на який, згідно московського протоколу, послали відповіді: «въ томъ де воля государева» [1, т. X, №8, с. 475]. Звичайно, можна припустити, що С.Богданович–Зарудний та П.Тетеря, задобрені царськими пожалуваннями (генеральний суддя отримав містечко Старий Мглів, а переяславський полковник – містечко Смілу), пішли на поступки в цьому питанні,

або ж, на фоні неймовірного тиску з боку бояр, прийняли такий варіант як не самий гірший із можливих. Однак, правдивість інформації стосовно узгодження цього питання з українським посольством викликає великі сумніви. На користь цього свідчить факт, який неможливо проігнорувати – ні в остаточній редакції 11 договірних статей з царськими резолюціями, ні в Жалуваній грамоті Війську Запорозькому, датованих 27.03.1654 р., тобто, в офіційних документах, які складали основу українсько–московського договору, питання розміщення воевод на теренах Гетьманщини не фігурувало. Отож, озвучений боярами 19 березня царський указ про перебування воевод у Києві та Чернігові так і залишився лише декларацією одностороннього рішення Москви. Загалом ця проблема в силу протитиву козацького посольства була винесена за рамки міждержавного договору 1654 р.

Три роки потому царський представник Ф.Бутурлін стверджував, що козацьке посольство, перебуваючи в Москві, нібито від імені гетьмана і всього Війська Запорозького просило царя про направлення воевод в найбільші українські міста. У відповідь Б.Хмельницький недвозначно й рішуче заявив: «А судье де Самоилу и полковнику Тетери онъ, гетманъ не приказываль и въ мысли у него не было, чтобъ царское величество въ большихъ городехъ, въ Чернигове, въ Переяславле, въ Нежине, велель быти своего царского величества воеводамъ...» [1, т. III, №369, с. 569]. Претензії Бутурліна були звичайним крутітством московської дипломатії з метою тиску на український уряд. М.Грушевський дуже влучно охарактеризував цю ситуацію: «довгий час московські політики завзято підсували, і просто таки–витагали з гетьманських послів і з самого гетьмана згоду на се (розміщення воевод – авт.), стилізуючи в своїх протокколах як їх побажання» [5, с. 803].

Таким чином, у питанні перебування царських військових гарнізонів на території козацької держави жодних домовленостей, окрім усної згоди гетьмана Хмельницького на розміщення воевод із залогою в Києві, не існувало. Попри всі намагання московської сторони, воно не було зафіксоване у договорі 1654 р. Інша справа, що відсутність чітких, остаточно визначених умов перебування Гетьманщини під протекцією царя, зокрема недосконалість в цьому плані переяславсько–московської угоди 1654 р., дала привід Москві у недалекому майбутньому розпочати шалений політичний тиск на гетьмана та козацький уряд, насамперед, у питанні про царських воевод.

Тепер спробуємо з'ясувати, які розрахунки брав до уваги очільник Української держави, погоджуючись на прибуття московських воевод до Києва. Домінуюто зовнішньої політики українського уряду в кінці 1653 р. було залучення Московського царства до участі у воєнних діях проти Речі Посполитої. Після шести років виснажливої війни і гетьман і старшина розуміли, що для повної перемоги над Польщею козацькій Україні потрібен союзник зі значним військовим потенціалом. Саме тому гетьман неодноразово наполягав, щоб цар «ратними людьми на Ляховъ помочь намъ велель подать...» [3, №181, с. 362]. Під час перебування московського посольства в Переяславі гетьман ратував за допомогу царського війська у разі наступу Польщі – «ратныхъ людей прислать болши, то и лутче», а в березні 1654 р. в Москві обговорювалися конкретні військово–стратегічні плани початку повномасштабних воєнних дій проти Речі Посполитої під Смоленськом. Царський трьохтисячний загін, що направлявся до Києва, за своєю малочисельністю апіорі не відповідав концепції «болшихъ ратныхъ людей» і не міг сприйматися козацькими воєначальниками як серйозний мілітарний чинник, здатний істотно вплинути на військову ситуацію.

Вочевидь, для фундатора Української держави була набагато важливішою інша, політична складова цієї акції. Вона полягала в тому, щоб якнайшвидше продемонструвати володарям сусідніх держав остаточний вихід України з–під зверхності польського короля, за словами В.Липинського – «здобуту нею у відношенні до Польщі суверенність» [8, с. 33]. Самій же Речі Посполитій перебування московського війська в Києві мало б показати незворотність цього процесу і цим самим зменшити війовничий запал шляхти. На представницьку роль воевод неодноразово вказував і сам Б.Хмельницький. Слова гетьмана: «...прислать...воеводъ, а съ ними ратныхъ людей хотя съ 3000 человекъ, и то для техъ же государевыхъ воеводъ, а у гетмана де людей много... (виділено мною – А.І.)» [1, т. X, №2, с. 15] свідчать, що на той момент Б.Хмельницький сприймав військовий загін при воеводах радше як збройний почет, призначений для охорони царських представників, аніж як військову одиницю, покликану посилити військову міць союзника. Окрім того, цією заявою гетьман завбачливо ставив перепону можливим спробам збільшити чисельність царської залози. У червні 1657 р. у розмові з Ф.Бутурліним він підкреслював, що московський гарнізон був розташований

в Києві виключно з метою «...чтобь все окресные государи ведали ихъ подданство подь высокую руку царского величества, что въ стародавней столице великихъ князей Російскихъ воеводъ царского величества» [1, т. III, №369, с. 569]. Як бачимо, і під кінець життя тяжко хворий гетьман продовжував сприймати перебування московського гарнізону в Києві лише як репрезентативну акцію.

Не менш важливою метою для Б.Хмельницького була демонстрація наявності могутнього військового союзнитва перед своїм власним народом, у середовищі якого по довгих роках воєнного лихоліття панувала страшенна втома та зневіра. Після значних невдач попереднього року, відчуваючи глибоке розчарування серед населення, гетьман поспішав засвідчити хоча б якісь реальні здобутки своєї політики, намагаючись таким чином поліпшити морально-психологічний клімат у суспільстві та підняти бойовий дух козацького війська. У кінці листа від 17.01.1654 р. до В.Бутурліна та І.Олферєва гетьман, наполягаючи на якомога швидшому прибутті московських воевод до Києва, резюмує: «...все православие и все Войско... Запорожское утешится, как услышат, что рать его царского величества к Киеву будет» [6, №230, с. 318].

Не викликає жодних сумнівів і те, що а ні гетьман, а ні козацький уряд не могли, навіть, теоретично сприймати царських воевод, що направлялись до Києва, за майбутній орган управління, який би стояв над українською адміністрацією. Важко було б уявити, що політична еліта Гетьманщини, шойно звівши будову української держави та отримавши в ній владу, мріяла б відразу ж нею поступитися на користь московських чиновників. Ще менш реалістично виглядало б бажання простого народу взамін урядовців Речі Посполитої утримувати царських сановників. Тому, думка, що український народ та його проводирі, після багаторічної кровопролитної боротьби за свободу, ждали якнайшвидше замінити польських урядників московськими видається, шонайменше, далекою від здорового глузду. Суверенне право українського народу управляти власною державою обумовлювалась у проекті договору, поданого царю козацьким посольством Зарудного–Тетері, про що вже йшлося. На загал московський уряд під час переговорів змушений був погодитись з незалежністю козацької держави у сфері управління. Єдина поступка, якої добилися московські бояри у цій царині, стосувалася процедури збору податків до монаршої скарбниці, проте, обмеження автономії України у фінансовій сфері за життя Хмельницького так і не були зреалізовані.

Які ж цілі ставив перед собою уряд Московської держави, направляючи воевод з «ратними людьми» до Києва? Цілком очевидно, що Москва вирішувала декілька важливих завдань одночасно. Розміщуючи військовий загін в Києві, московський уряд ще раз засвідчував Польщі факт встановлення своєї зверхності над Військом Запорозьким та готовність відстоювати свої зовнішньополітичні інтереси військовими методами. Окрім того, Москва демонструвала нові геополітичні реалії, що виникли в результаті встановлення протекції над Україною іншим європейським державам.

Форсування процесу розміщення воевод у Києві вказує також на присутність у планах і діях московського уряду репрезентативної складової. На той час у царському оточенні Київ сприймався як столиця колишніх володінь Русі, а відтак, перебування в ньому воевод царя повинне було символізувати повернення цих володінь законному спадкоємцю «князей русских» – представнику дому Романових. Те, що московський монарх дивився на українські землі, як на свою вотчину, що, нарешті, повертається під його скіпетр, виразно унаочнює розроблений Посольським приказом макет листа, який мали брати за зразок київські воеводи у спілкуванні з гетьманом та полковниками. У ньому Ф.Волконському та Ф.Куракіну рекомендується йменуватися як «всєа Руссии самодержца и многих государств государя и облаадателя его царского величества, отчины великого княжества киевского бояря и воеводы... (виділено мною. – А.І.)» [3, №218, с. 506]. Значимого, що цей зразок був зредагований у грудні 1653 р., тобто задовго до остаточного вирішення проблеми з визнанням Україною протекції Московської держави.

Безсумнівно, царський уряд прекрасно розумів військово-стратегічне значення міста, про що свідчить наказ В.Бутурліну домагатися від гетьмана під час переходу в Переяславі, щоб той «... полковника, или дву, съ ратными людьми послалъ въ Киевъ, покаместа царского величества бояре и воеводы ... въ Киевъ будутъ, для того, ... чтобъ въ Киевъ литовские воинские люди безвестно не пришли. ...» [1, т. X, №4, с. 147]. Свою роль у виборі Києва як осідку царських представників та місця дислокації військового гарнізону зіграла й незначна віддаленість міста від тодішніх кордонів Московської держави.

У згадуваному наказі воеводам від 30 січня декларувалася військова функція гарнізону, яка полягала, передусім, у захисті Києва від будь-якої збройної загрози.

До речі, саме на тому, що царські ратники прибули «...для бережения отъ приходу Поляковъ и всякихъ воинскихъ людей» [1, т. X, №7, с. 356], приписувалось акцентувати увагу воеводам при контактах з місцевим українським населенням. У той самий час, у Москві не могли не розуміти, що військовий потенціал київського гарнізону вкрай обмежений. Показово, що наказ зобов'язував воевод у разі виникнення реальної полькової загрози терміново звертатись до гетьмана, аби той надіслав до Києва «... полковниковъ переяславского да киевского и белоцерковского, съ ратными людьми, для бережения...» [1, т. X, №7, с. 368].

М.Грушевський, у свій час, наголошував, що Б.Хмельницький, якщо і домагався прибуття на Україну московського загалу, то, напевно, на чолі з полковними воеводами (у сучасному розумінні – кадрових військових – авт.), а московські бояри, скориставшись ситуацією, надіслали до Києва городових воевод [5, с. 660–661], котрі, за їхнім задумом мали б здійснювати як воєнне, так і адміністративне управління містом та округою. Підтвердженням превалювання у планах Москви завдань політико-адміністративного характеру над військовими може слугувати і наявність у царських представників, призначених до Києва, значного досвіду городского воеводства. Так, князь Ф.Куракін розпочав службу городовим воеводою в 1629 р. в Астрахані, потім був воеводою у московських містах Калюзі, Боровську, Пскові, та ще раз в Астрахані [2, с. 506]. Не менший досвід городского управління мав і Ф.Волконський [2, с. 457]. Детально проаналізувавши обов'язки перших київських воевод, за врученням їм наказом, М.Грушевський прийшов до висновку, що поруч із функціями комендантів фортеці і командувачів військового гарнізону, цим документом воеводи наділялись певними владними повноваженнями в межах київської округи, а також мали б представляти московські інтереси «в розмрах всєукраїнських (козацької чи «черкаської» території)» [5, с. 798]. Варто звернути увагу і на те, що воеводам дозволялося діяти не тільки відповідно наказу та царських грамот, а й «смотря по тамошнему делу», тобто на власний розсуд. Єдиним мірилом доцільності діяльності воевод виступала умова, щоб їхні дії були «государеву имени къ чести и къ повышенью» [1, т. X, №7, с. 372]. В.Щербина звертав увагу, що наказ першим київським воеводам відрізнявся від наказів городовим воеводам Московської держави тим, що з їх компетенції вилучались фінансові та судові функції, але, разом з тим, воеводам «какъ–бы предоставляется право надзора надъ местными властями» [9, с. 124]. Отже, інструкції, вироблені в надрах Посольського приказу, фактично санкціонували втручання воевод у внутрішні справи української адміністрації.

Зі всього вище наведеного можемо зробити висновок, що московський уряд пов'язував перебування свого військового гарнізону в Києві не тільки і не стільки із захистом міста та округи від польсько–шляхетських чи турецько–татарських військ, скільки із встановленням реального військово–політичного контролю над певною територією України. Царським воеводам відводилась роль набагато більш значима, аніж просто командирів військового контингенту. Вони мали стати місцевим органом управління однією з майбутніх провінцій Московської держави. Хоч перша спроба Москви відразу нав'язати українській державі власні адміністративні органи, завдяки твердій та непохитній позиції Б.Хмельницького, не увінчалася успіхом, проте київські воеводи, за висловом Ф.Шевченка, стали «первой нитью, связывающей Украину с Московским государством» [7, арк. 72зв]. Наполягаючи на подальшому розміщенні московських військових гарнізонів у найбільших українських містах, царизм переслідував далекосяжну мету запровадження воеводсько–приказного правління по всій Гетьманщині та поступового перетворення України у звичайну провінцію своєї держави.

Ще одним суттєвим моментом було те, що розміщення незначного військового контингенту в Києві забезпечило царській владі позірне виконання, взятих на себе за Переяславсько–Московською угодою, зобов'язань по захисту українських земель, що, в свою чергу, відкривало широкі можливості для використання козацького війська Гетьманщини. Прикметно, що спекуляції на цьому почалися вже під час самих переговорів у Москві. Так, у чорновому варіанті резолюцій на статті, подані українським посольством 14 березня, як один із аргументів відмови гетьманському війську у платні, висувалась теза про те, що «...государевы бояре и ратные люди посланы въ Киевъ, и его государеву жалованье имъ дано...» [1, т. X, №8, с. 451]. З погляду васально–союзних відносин, перебування московського гарнізону на Україні для її «береження», дозволяло царю вимагати від Війська Запорозького відбудування військової служби на свою користь. Ще перебуваючи в Москві, українські последи отримали царську грамоту, яка зобов'язувала Б.Хмельницького надіслати для участі в поході царського війська під Смоленськ значні козацькі сили: «...указали есьма бытъ за нами великимъ

государемь нашего царского величества войска запорожского двумя полковником, Ивану Золоторенку да Павлу Тетере, а съ ними ратнымь людемь, запорожскимь казакомь, 18,000 человекомь, выбравъ изъ заднепровскихъ казаковъ лутшихъ людей» [1, т. X, №8, с. 506]. Отже, не ризикнувши відкрито зазіхати на «права і вольності» козацтва на офіційних перемовинах, Москва намагається отримати дивіденди від свого васала іншим шляхом, зокрема, у повній мірі використовуючи військовий потенціал козацьких полків у відвоюванні білоруських земель для «Його Царської Величності». Вражає, що царський уряд, навіть, не порадившись із гетьманом, самостійно визначив кількість козацького війська та призначив його командирів. Незабаром Б.Хмельницький, потребуючи невідкладної допомоги проти наступу польсько-татарських військ, прикладатиме неможливі зусилля, щоб переконати царський уряд перенести бойові дії зі смоленсько-білоруського театру воєнних дій на український напрям. Проте Москва, керуючись лише своїми експансіоністськими устремліннями, дієвої допомоги Україні не надала. Наслідком цього стало жахливе спустошення теренів Брацлавщини та незліченні людські жертви українського населення Правобережжя.

Підводячи підсумок, відмітимо, що прагнення Б.Хмельницького якнайшвидше отримати військову допомогу для остаточної перемоги над Річчю Посполитою, його готовність йти на певні поступки задля досягнення цієї мети, привели до значних прорахунків у відносинах з Московською державою. Ініціювавши ідею розміщення військового гарнізону в Києві, очільник козацької держави створив небезпечний прецедент на майбутнє, який після смерті гетьмана, московська сторона використала для посилення своєї військово-політичної присутності в Гетьманщині.

Аналіз подій 360-річної давнини показує, що при формуванні законодавчо-правового підґрунтя перебування іноземних військових формувань на території України, необхідно не тільки послуговуватись сучасною юридичною базою системи міжнародних відносин, а й враховувати історичний досвід попередніх трагічних і, водночас, повчальних етапів національного державотворення.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – СПб., 1862. – Т.III. – 604+134+22 с.; 1878. – Т.X. – 838 с.
2. Барсуков А.П. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского Государства XVII столетия. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1902. – 626 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. /АН СССР. Ин-т истории, АН УССР Ин-т истории. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – Т.III: 1651–1654 гг. – 645с.+12 л. ил.
4. Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / Віктор Горобець. – К.: Критика, 2007. – 462 с.
5. Грушевський М.С. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т.IX. – Ч.1. – 880 с.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 739 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф.349. – Спр.106. – 200 арк.
8. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті / В.Липинський // Твори. – Т.3. – Філадельфія: Східно-європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – 346 с.
9. Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. / В.И. Щербина // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн.VI. – Отд. II. – С. 123–148.

Іваненко А.А. К вопросу о размещении московского военного гарнизона в Киеве в 1654 году

На основе опубликованных актовых документов середины XVII в., а также достижений историографии проводится анализ военно-политических и политико-правовых аспектов размещения на территории Гетманщины первого московского военного гарнизона.

Ключевые слова: Б.Хмельницкий, переяславско-московское соглашение, военные гарнизоны, московские воеводы.

Ivanenko, A.O. A question about placing of Moscow military garrison in Kiev in 1654

The published based on document assembly mid seventeenth century and achievements of historiography examines the military-political and politico-legal aspects of accommodation on the territory of Hetmanate first Moscow military garrison.

Key words: B.Hmelnytskyi, Pereiaslav-Moscow agreement, military garrisons, Moscow magistrates.

УДК 94(477) «15/16»

Мельничук І.А.

«Статут Казимира» і Литовські статuti як фактор легітимізації еліт та правничий стимул еволюції політичної системи і влади

Розглянуто питання поетапної легітимізації та поступового зрівняння в правах князівської та шляхетської еліт у нормативних актах Литовського князівства. Через аналіз «Статуту Казимира» та Литовських статутів показана еволюція політичної системи і влади у напрямку творення єдиної елітної верстви – шляхти.

Ключові слова: «Статут Казимира», Литовські статuti, еволюція, шляхта.

Дослідженню пам'яток права Литовсько-Польської доби нашої історії присвячена велика література. Аналізом історичних, політичних, юридичних та культурних зрушень, що не тільки фіксувалися, але й у великій мірі були спричинені прийняттям цих документів, у різний час займалися українські фахівці у галузях історії та права М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Бедрій, І.Бойко, В.Гут'єва, Р.Лашенко, П.Музиченко, О.Кузьминець, В.Тацій, Ф.Шабульдо, Н.Яковенко; закордонні дослідники І.Данилович, В.Месяц, В.Насевич, І.Старостіна, І.Юхо та багато інших.

При цьому політичні наслідки прийняття Литовською державою «Статута Казимира» та трьох Литовських статутів – т.зв. «Старого», «Волинського» та «Нового» окремо виділялися у працях М.С. Грушевського, Ф.М. Шабульдо [1] та Н.М. Яковенко. Продовжуючи історико-політичний аналіз згаданих актів, метою даної статті ми ставимо доведення тези про те, що правові кодекси Великого князівства Литовського та Речі Посполитої дали могутній поштовх у реалізації стратегічного завдання, яке стояло перед литовськими, а згодом і польсько-литовськими правлячими елітами по створенню і легітимізації єдиної елітної верстви – шляхти.

Після того, як більша частина українських земель стала складовою нової держави – Литовсько-Руської, власного єдиного офіційного нормативного акту, який би регулював наявні суспільні відносини, тривалий час не існувало, і еліти всіх рівнів користувалися, окрім краєвих установ і привілеїв, місцевими звичаями, а на слов'янських територіях – і нормами «Руської правди». У середині XV ст. відбувається масове передання земель феодалам, що супроводжувалося з одного боку закріпаченням вільних селян, а з іншої – звільненням цих земель і селян, які проживали на них, від державних повинностей і великокняжого суду. Ці суспільно-політичні зрушення потребували юридичного оформлення.

Першою спробою впорядкованого та однакового для всіх регулювання базових суспільних відносин (кримінальних, цивільних, процесуальних) став Судебник 1468 р., або як його ще називають, Статут Казимира. В історико-правовій літературі висловлювали різні думки щодо його назви. В оригіналі він мав загальноприйняттю для тогочасних правових пам'яток (грамат, привілеїв) назву «Лист». У 1826 р. польсько-український історик І.М. Данилович вперше назвав його «Статут Казимира»[2]. М.Ф. Владимирський-Буданов опублікував у 1901 р. текст цієї пам'ятки права, поділивши його на 25 артикулів [3, с.32–42].

«Статут Казимира» було складено правниками великокняжого канцелярії, направлено на розгляд і прийняття Пани-Ради і великого князя Казимира IV Ягеллончика, після чого затверджено на сеймі 29 лютого 1468 р. у Вільносі.

Для Судебника є характерною ідея рівності представників усіх суспільних верств перед законом у кримінальних справах. Зокрема, якщо злочин відбувся з відома пана або сам пан брав участь у ньому і все це було доведено, то пан ніс відповідальність на рівні з виконавцем «а тот так терпи, как тоторий злодій» (Арт. 6) [4, с.215–216].

Розвиток і оформлення судового імунітету у Великому князівстві Литовському з кінця XIV ст. відбувалися у тісному зв'язку зі зростанням великої феодалної земельної власності. Судовий імунітет, наявний спочатку у церковних володіннях і маєтках великих феодалів, був закріплений за всіма феодалами у загальноземському привілеї 1447 р.

У Судебнику Казимира детальніше, порівняно з привілеєм 1447 р., визначено порядок вирішення конфліктів між підданими різних власників. Це питання висвітлено у трьох артикулах (9–11). У всіх випадках, зазначених у цих артикулах, спочатку потрібно звернутися за правосуддям до влади («господаря»), в підпорядкуванні якій перебував